

Γεωγραφίες

Αρ. 15 (2009)

Γεωγραφίες, Τεύχος 15, 2009

«ΞΑΝΑΚΤΙΖΟΝΤΑΣ» ΤΗΝ ΠΟΛΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΕΣ ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

Ρούλη Λυκογιάννη

«ΞΑΝΑΚΤΙΖΟΝΤΑΣ» ΤΗΝ ΠΟΛΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΕΣ ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

Ρούλη Λυκογιάννη*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Αντλώντας από έρευνα που έγινε σε μια γειτονιά της Αθήνας, το άρθρο εστιάζει στις καθημερινές εμπειρίες και πρακτικές των γυναικών στην πόλη προκειμένου να φωτίσει δραστηριότητες που συχνά ολισθαίνουν στις σκιές των κυρίαρχων θεματικών της σχετικής βιβλιογραφίας, παρόλο που συνδέονται με σημαντικές διαδικασίες της ανάπτυξής της. Στο πλαίσιο αυτό, προσεγγίζει τη γειτονιά όχι ως έναν οριοθετημένο, «κλειστό», γεωμετρικό τόπο, αλλά μάλλον ως αναπόσπαστο τμήμα κοινωνικών διαδικασιών άμεσα συσχετισμένων με ένα ευρύ πλέγμα κοινωνικών σχέσεων, που εκτείνεται από το τοπικό μέχρι το παγκόσμιο και παίρνει ιδιαίτερη μορφή σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο. Στη διαδικασία αυτήν τα πρότυπα καθημερινής ζωής των γυναικών περιλαμβάνουν λειτουργικές στρατηγικές που καθοδηγούν λιγότερο ή περισσότερο συνειδητά την καθημερινότητα. Οι στρατηγικές αυτές ενέχουν μικρές και μεγάλες προσαρμογές και προκλήσεις/αντιστάσεις, οι οποίες όχι μόνο επηρεάζονται από την πόλη, αλλά αποτελούν σημαντική συνιστώσα της συγκρότησής της.

“Restructuring” the City through Women’s Everyday Experiences and Practices

Rouli Lykogianni

ABSTRACT

Drawing upon a research in an Athens neighbourhood, this paper focuses on women’s everyday experiences and practices in the city, in order to give light to activities which very often tend to slip into the shadows of dominant models in literature, even though they are connected with important processes of urban development. In this context, neighbourhood is approached not as a bounded place, but rather as an integral part of social processes related to a broad nexus of social relations which stretch from local to global, taking a particular form in a concrete place and time. In this process, everyday life patterns include practices which guide, consciously or not, the everyday. These strategies embody small or bigger adaptations and challenges/resistances, which are not only determined by urban spatialities and temporalities, but are also an important component of the city’s constitution.

Την περίοδο των τελευταίων 30 και πλέον ετών τα θεωρητικά και ερευνητικά πλαίσια για την πόλη αναπροσαρμόζονται διαρκώς προκειμένου να ανταποκριθούν στις ραγδαία μεταβαλλόμενες αντιλήψεις σχετικά με την αναδιάρθρωση της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας. Η σχετική συζήτηση, έχοντας ως βασικό άξονα την παγκόσμια κινητικότητα του κεφαλαίου και την «ευέλικτη συσσώρευση» μέσω μηχανισμών χωρικής και χρονικής μετατόπισης, περιστρέφεται γύρω από θέματα που αφορούν μεταξύ άλλων στον αυξανόμενο ανταγωνισμό μεταξύ διαφορετικών τόπων, την παραγωγή του κτισμένου περιβάλλοντος, την παραγωγή και την κατανάλωση εμπορευμάτων και υπηρε-

* Λέκτορας ΠΔ 407, ΕΜΠ, e-mail: dikelis@hotmail.com.

σιών, την κοινωνική πόλωση, τη χωρο-κοινωνική διάκριση και το ρόλο της δημόσιας/κρατικής πολιτικής και των πολιτικών συγκρούσεων. Στο πλαίσιο αυτό, μέσα από αφαιρετικές κατηγορίες και με την προσοχή να στρέφεται στις γενικές/παγκόσμιες διαδικασίες και δομές, δηλαδή στις «δημόσιες» πλευρές της αστικής ανάπτυξης, οι κυρίαρχες θεωρητικές διατυπώσεις για την πόλη (ανα)παράγουν την αντίληψη ότι η εστίαση στο «παγκόσμιο» αποτελεί μια ορθολογική και οικουμενική περιγραφή ως το κύριο έδαφος για κατανόηση και ερμηνεία.

Αναμφισβήτητα, οι γενικές/παγκόσμιες διαδικασίες και δομές είναι σημαντικές για την κατανόηση της αστικής ανάπτυξης. Ωστόσο οι προσεγγίσεις που εστιάζουν αποκλειστικά σε αυτές, παρά τους οικουμενικούς ισχυρισμούς τους, έχουν περιορισμένη ερμηνευτική δύναμη, καθώς αντλούνται από συγκεκριμένα ζητήματα της αστικής ζωής και της πόλης, ενώ αγνοούν άλλα που δεν είναι λιγότερο σημαντικά. Έτσι, «το αφηρημένο θέμα που χαρακτηρίζει έντονα το έργο αυτό φαίνεται πως διατρέχει τον κίνδυνο να χάσει τα θεμέλια που το στηρίζουν» (Dyck 2005: 234). Αυτό που λείπει είναι η προσοχή στις χωρικές κλίμακες «κάτω» από το επίπεδο του αστικού, το σώμα, το σπίτι, η κοινότητα, η γειτονιά (βλ. π.χ. Lefebvre 1991α) και, συνεπώς, το ενδιαφέρον για την κοινωνική ζωή και πρακτική των πολιτών και τη σημασία της για τη συγκρότηση και την ερμηνεία της πόλης. Ακόμα και όταν η σχέση ανάμεσα στη «δομή» και το «ενεργό υποκείμενο» απασχόλησε τη συζήτηση για την κατανόηση και ερμηνεία του αστικού και των μεταβολών του, οι άνθρωποι που ζουν τις καθημερινές ζωές τους στις πόλεις δεν αντιμετωπίστηκαν ως υποκείμενα που ενεργούν, ικανά να συμβάλουν στη συγκρότηση (τιμημάτων) των πόλεων (Simonsen & Vaiou 1996).

Την ίδια στιγμή τα θέματα στα οποία επικεντρώνεται η σχετική συζήτηση, αν και πηγάζουν από προσεγγίσεις που ισχυρίζονται ότι είναι «ουδέτερες φύλου», στην πραγματικότητα βασίζονται στην αξιολόγηση μιας αστικής εμπειρίας βασισμένης στις δραστηριότητες και τις ζωές συγκεκριμένης ομάδας ανδρών και, ταυτόχρονα, στην υποτίμηση των δραστηριοτήτων και των εμπειριών των γυναικών, οι οποίες θεωρούνται πως είναι «φυσικές» και συνεπώς δεδομένες, και όχι σημαντικές ανθρώπινες δραστηριότητες, ικανές να αποτελέσουν αντικείμενο θεωρητικής ενασχόλησης.

Την περίοδο των τελευταίων δεκαετιών σημαντικές εξελίξεις, όπως οι μαζικές μετακινήσεις μεταναστών στις ευρωπαϊκές πόλεις, η κοινωνική και χωρική μετακίνηση της ανεργίας και της φτώχειας, επηρεάζουν σημαντικά τα ερωτήματα για την πόλη και αποτελούν αντικείμενο πολλών ερευνών, οι οποίες, βασιζόμενες στη θεώρηση της πόλης ως χώρου που κατοικείται, λαμβάνουν σοβαρά υπόψη τις τοπικές ιδιαιτερότητες και τη διαφορά, θέτοντας έτσι σε αμφισβήτηση τους οικουμενικούς ισχυρισμούς των «μεγάλων αφηγήσεων» (βλ. π.χ. Hudson 2000, Mingione 1991, Jackson 1989).

Από την άλλη πλευρά, οι φεμινιστικές προσεγγίσεις της πόλης επιχειρούν να συμβάλουν στην προσπάθεια να διαμορφωθεί μια διαφορετική κατανόηση για την (κοινωνική) αστική ζωή και αλλαγή. Αλλάζοντας τις πολύ καλά εδραιωμένες περιοχές έρευνας (όπως, για παράδειγμα, η αναδιάρθρωση και η αστική αλλαγή) αναδεικνύουν νέα θέματα, ενώ προτείνουν νέους ερευνητικούς στόχους και νέους τρόπους μελέτης του αστικού χώρου. Το άρθρο αυτό στρέφει την προσοχή στις λεπτομέρειες και τους χώρους της καθημερινής ζωής, για να υποστηρίξει, θεωρητικά και εμπειρικά, ότι οι εμπειρίες και οι δράσεις των γυναικών είναι διαφορετικές από τις αντίστοιχες των ανδρών, όπως και οι τρόποι

με τους οποίους χρησιμοποιούν και αντιλαμβάνονται την πόλη. Παράλληλα, στις μελέτες που προσεγγίζουν τις πόλεις από φεμινιστική σκοπιά, οι εμπειρίες των γυναικών «ανασυντίθενται» με άξονες ποικίλους κοινωνικούς καθορισμούς, όπως η τάξη, η φυλή, η ηλικία, η σεξουαλική προτίμηση και οι συνδυασμοί τους, ενώ επιχειρείται η ανάδειξη της έμφυλης φύσης των χώρων και χρόνων της πόλης, της πρόσβασης και της κινητικότητας και, γενικά, της ζωής στην πόλη (βλ. π.χ. Wilson 1991, Little 1988, Rose 1993, Vaiou 1990).

Ωστόσο, παρά τις κριτικές και τις προκλήσεις, η μελέτη των παγκόσμιων διαδικασιών και δομών είναι ακόμα κυρίαρχη στις μελέτες της πόλης, οι οποίες συνεχίζουν να υποτιμούν ή να αγνοούν τη σημασία της κοινωνικής πρακτικής και, ιδιαίτερα, το ρόλο των στρατηγικών και καθημερινών πρακτικών των γυναικών, στη διαδικασία συγκρότησής της, ξεχνώντας πως «οι παγκόσμιες τάσεις ενοποίησης θα παρέμεναν μετέωρες αν δεν μπορούσαν να υλοποιηθούν σε συγκεκριμένους τόπους» (Χατζημιχάλης 2002: 43), και σε σχέση με τοπικά και έμφυλα προσδιορισμένες κοινωνικές συνθήκες και σχέσεις, οι οποίες (ανα)διαμορφώνονται από και διαμορφώνουν τις παγκόσμιες αλλαγές (βλ. επίσης Βαΐου & Χατζημιχάλης 1997, MacKenzie 1986, 1989).

Οι αναλύσεις και οι ερμηνείες που παράγονται σε ένα τέτοιο πλαίσιο κατασκευάζονται γύρω από ένα πλήθος διχοτομιών, όπως δημόσιος χώρος / ιδιωτικός χώρος, αμειβόμενη εργασία / οικιακή εργασία, πολιτική ζωή / ζωή στο σπίτι, και εστιάζουν σχεδόν αποκλειστικά στο πρώτο τμήμα των διχοτομιών αυτών (βλ. και Vaiou 1992). Αυτές οι διχοτομίες αποτελούν μεταφορά της ιεραρχικής αντίθεσης ανάμεσα στο αρσενικό και το θηλυκό, η οποία βασίζεται στις βιολογικές διαφορές –ιδιαίτερα σε αυτές που αναφέρονται στον καταμερισμό της εργασίας τεκνοποίησης και αναπαραγωγής– και λειτουργεί ως «η πιο καλά θεμελιωμένη από όλες τις συλλογικές ψευδαισθήσεις» (Bourdieu 1990), ιδιαίτερα καθοριστική για τη διαμόρφωση της δυτικής επιστήμης-σκέψης (βλ. Harding 1987, de Lauretis 1986, Keller 1985, Bordo 1990, Haraway 1991).

Στην παρούσα εργασία επιχειρώ να υπερβώ τις διχοτομικές αντιλήψεις εστιάζοντας σε διαφορετικές χωρικές κλίμακες, εκεί όπου μπορεί να ανιχνευτεί η ποικιλία, η πολλαπλότητα και η δυναμική της αστικής ζωής και της αστικής ανάπτυξης. Δεν αντιλαμβάνομαι τις χωρικές κλίμακες ως διακριτές και ιεραρχικές αλλά ως συνυπάρχουσες και αμοιβαίες, καθώς θεωρώ ότι ο χώρος είναι ταυτόχρονα και προϊόν και συνιστώσα πολλαπλών κοινωνικών σχέσεων και πρακτικών. Η εστίαση στην πολλαπλότητα των χωρικών κλιμάκων συνδέεται με μια συγκεκριμένη θεώρηση (της έννοιας) της καθημερινής ζωής, η οποία υποστηρίζει την έρευνα που έκανα σε μια γειτονιά της Αθήνας, τα Πετράλωνα, στο πλαίσιο της διατριβής μου.¹ Παρακάτω εξετάζω το πλαίσιο σύμφωνα με το οποίο η καθημερινή ζωή αποτελεί μία έννοια-κλειδί, ένα θεωρητικό και μεθοδολογικό εργαλείο κατάλληλο για τη συγκρότηση μιας προσέγγισης που βλέπει τον αστικό χώρο ως χώρο που «κατοικείται και έχει φύλο» (Simonsen & Vaiou 1996).

Η καθημερινή ζωή

Στην εργασία μου επιχειρώ να προσεγγίσω την πόλη μέσα από δύο οπτικές: την οπτική του φύλου και την οπτική της καθημερινής ζωής. Οι οπτικές αυτές ενισχύουν, αλληλοτροφοδοτούν η μία την άλλη, προσδιορίζοντας το αντικείμενο μελέτης και τα ερευνητικά μου ερωτήματα, τη μέθοδο και τα μεθοδολογικά ερ-

1. Λυκογιάννη, Ρ. (2006), *Η μελέτη της πόλης μέσα από την έμφυλη διάσταση της καθημερινότητας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, ΕΜΠ, Τομέας Πολεοδομίας-Χωροταξίας. Η διατριβή προσεγγίζει τον αστικό χώρο ως χώρο κοινωνικό και επιχειρεί να συμβάλει στην υποστήριξη της ιδέας ότι το φύλο και η πόλη συγκροτούνται αμοιβαία. Στο πλαίσιο αυτό, επιλέγεται μεθοδολογικά η μελέτη περίπτωσης, εν προκειμένω η περιοχή των Πετράλωνων, ενώ η έρευνα προσανατολίζεται προς την κατεύθυνση της ποιοτικής ανάλυσης, προκειμένου να ανασυσταθούν οι συνθήκες υπό τις οποίες η περιοχή αυτή συγκροτείται σε συνοικία και να αναδειχθεί το φύλο ως σημαντική συνιστώσα των κοινωνικών σχέσεων που συνδέονται με διαδικασίες συγκρότησής της. Το υλικό της έρευνας περιλαμβάνει μια σειρά τεχνικές, με βασικότερο μεθοδολογικό εργαλείο τις αφηγήσεις ζωής γυναικών (34 βιογραφικές συνεντεύξεις με γυναίκες διαφορετικών ηλικιών, κοινωνικών τάξεων, μορφωτικού επιπέδου και οικογενειακής κατάστασης) που μένουν στην περιοχή. Εκτός από τις αφηγήσεις ζωής των γυναικών, χρησιμοποιούνται επικουρικά και άλλες τεχνικές, όπως συνεντεύξεις με προνομιακούς πληροφορητές, συστηματική παρατήρηση και έρευνα σε αδημοσίευτες πηγές και αρχεία. Παράλληλα, κρατήθηκαν σημειώσεις για θέματα που προέκυψαν σε διαφορετικά ερευνητικά στάδια. Τα θέματα αυτά αποτέλεσαν αντικείμενο έρευνας και ανάλυσης, σε μια προσπάθεια να επιτευχθεί μια όσο το δυνατόν πληρέστερη ερμηνεία της ανάπτυξης της περιοχής μελέτης.

γαλεία που επέλεξα για την προσέγγισή τους, αλλά και το είδος ανάλυσης και ερμηνείας του υλικού της έρευνας.

Το ενδιαφέρον για την καθημερινή ζωή δεν είναι καινούργιο. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1920 η καθημερινή ζωή υπήρξε κεντρικό θέμα στον κοινωνικό στοχασμό και συνδέθηκε με τις πολιτισμικές καινοτομίες της νεωτερικότητας, καθώς και με μια διαφορετική αντίληψη για τον κοινωνικό μετασχηματισμό, η οποία αναδείχθηκε τα πρώτα χρόνια μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση, όταν η έννοια του «κάθε μέρα» συλλαμβάνεται ως το έδαφος πάνω στο οποίο η Επανάσταση πρέπει να υποστηρίζεται και να βαθαίνει – προσέγγιση που συνδέεται άμεσα με τη «φιλοσοφία της πράξης» και την κριτική στον «ορθόδοξο» μαρξισμό και στον ορθολογισμό της κοινωνικής επιστήμης (Roberts 2003, Coletti 1982). Στο πλαίσιο αυτό, τα ζητήματα γύρω από το μετασχηματισμό της πολιτικής πράξης σε πολιτισμική πράξη αναδύονται μαζί με το ενδιαφέρον για την ανάλυση και θεωρητικοποίηση του καθημερινού, της κουλτούρας και του φύλου. Αντιπροσωπευτική αυτής της αλλαγής είναι η δουλειά της γνωστής για την ανάμιξή της στο γυναικείο κίνημα Alexandra Kollontai, η οποία το 1920 επικεντρώνεται σε ζητήματα που αφορούν στη σεξουαλικότητα, το γάμο και την καθημερινή ζωή (Kollontai 1975, 1977), εισάγοντας στη θεωρητική πραγμάτευση της «κάθε μέρας» την «έμφυλη διάσταση της καθημερινότητας» – μια διάσταση που θα ξεχαστεί για αρκετά χρόνια, για να επανέλθει ξανά στο προσκήνιο τη δεκαετία του '70.

Μέσα από μια άλλη σκοπιά, αλλά μοιραζόμενος το ίδιο ενδιαφέρον για την κοινωνική αλλαγή, ο κοινωνιολόγος Henri Lefebvre, στοχεύοντας να αναπτύξει μια πολιτισμική ανάλυση του χώρου και του χρόνου της νεωτερικότητας, εστιάζει στην καθημερινή ζωή για να μιλήσει για τον πλούτο και τη φτώχεια της και να την αναδείξει ως προνομιακό πεδίο για την προσέγγιση του αστικού χώρου (Lefebvre 1977, 1990, 1991α). Σε αντίθεση με άλλους φιλοσόφους, που αγνόησαν την καθημερινή ζωή ως θέμα τετριμμένο και ασήμαντο ή «μη αυθεντικό» (βλ. π.χ. Heidegger 1978, 1985), ο Lefebvre υποστηρίζει ότι η εγκατάλειψη του καθημερινού στο επίπεδο του ασήμαντου είναι θεμελιώδες λάθος. Η καθημερινή ζωή δεν είναι μια αφηρημένη αλήθεια, είναι «η πραγματική ζωή», το «εδώ και τώρα», ο τόπος συνάντησης του ατόμου με την ιστορία (Lefebvre 1990: 17-22). Με την επιστροφή στο συγκεκριμένο, και έχοντας πάντα ως στόχο να προσκομίσει το επαναστατικό σχέδιο της απελευθέρωσης, της δημιουργικής ενέργειας, που περικλείεται στο καθημερινό, ο Lefebvre ανοίγει το δρόμο για την ένωση του φιλοσοφικού λόγου με την πραγματική ζωή, του πνευματικού με το υλικό. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, θεωρεί ότι το καθήκον της φιλοσοφίας είναι ο μετασχηματισμός του καθημερινού. Και ονομάζει «μεταφιλοσοφία» τη φιλοσοφία που αναλαμβάνει να εκπληρώσει αυτό το καθήκον, ένα καθήκον που «πρέπει να ξεκινήσει με την ανάλυση του καθημερινού» προκειμένου να αποκτήσει τα διανοητικά εργαλεία που χρειάζεται κάθε εποχή για να αποσαφηνίσει τον εαυτό της (Lefebvre 1985, 1989).

Για τον Lefebvre η καθημερινή ζωή, εκτός από τη συνεχόμενη και επαναλαμβανόμενη σειρά γεγονότων που ακολουθούν το ένα το άλλο, περικλείει ακόμα και την πιθανότητα ρήξης, διακοπής, κρίσης και ανανέωσης. Οι καθημερινές ζωές των ανθρώπων χαρακτηρίζονται όχι μόνο από συνεχείς προσαρμογές, αλλά και από συγκρούσεις με ποικίλες δομές του χώρου και του χρόνου. Οι συγκρούσεις αυτές συνδέονται με τις αντιθετικές καθημερινές συνθήκες, οι οποίες συγκροτούν τη βάση της ιστορικής και κοινωνικής συνείδησης και, συνε-

πώς, την πιθανότητα ατομικής και συλλογικής χειραφέτησης. Υποστηρίζοντας ότι οι άνθρωποι έχουν τη δυνατότητα να ανατρέψουν την αλλοτρίωση των καθημερινών συνθηκών μέσα στο ίδιο το καθημερινό, ο Lefebvre υπογραμμίζει την πολιτική διάσταση και το επαναστατικό νόημα (της έννοιας) της καθημερινής ζωής, τη δύναμή της να επηρεάσει, συνειδητά ή ασυνείδητα, τις χωροκοινωνικές εξελίξεις (Lefebvre 1977, 1991α, 1991β). Στο πλαίσιο αυτό, ο αστικός χώρος γίνεται κατανοητός ως τοποθετημένος ανάμεσα στις «εγγύτερες» ατομικές και συλλογικές πρακτικές, από τη μία πλευρά, και τις πιο «απόμακρες» θεσμικές πρακτικές (Lefebvre 1977).

Στην εργασία αυτήν αντλώ από τις παραπάνω ιδέες, οι οποίες συμβάλλουν στην κατανόηση της αμοιβαίας συγκρότησης του αστικού χώρου και του φύλου. Υιοθετώ μια αντίληψη της καθημερινής ζωής η οποία εκφράζει τη διαρκή κίνηση μεταξύ της ατομικής δράσης και των ευρύτερης κλίμακας πρακτικών, μεταξύ διαφορετικών ειδών δράσης και διαφορετικών επιπέδων συνείδησης και νοήματος. Η καθημερινή ζωή περιλαμβάνει αυτές τις ρευστές και δυναμικές μετακινήσεις. Συνεπώς, η μελέτη της καθημερινής ζωής δεν είναι η μελέτη μιας σταθερής και δεδομένης κατάστασης (Μαυρίδης 2004, Rantalaiho & Heiskasen 1997), ούτε οδηγεί αναγκαστικά σε αναλύσεις που μένουν στο μικροκοινωνικό επίπεδο, ενώ δεν περιορίζει τη θεωρητική δουλειά σε αυτό που συχνά γίνεται κατανοητό ως «τοπικό», μια κατανόηση που «βλέπει» τους τόπους ως οριοθετημένες και σταθερές οντότητες και αγνοεί το ρόλο του ανθρώπινου παράγοντα στις διαδικασίες μέσα από τις οποίες διαμορφώνονται και αλλάζουν οι δομικές τάσεις.

Στο πλαίσιο αυτό, κατανοώ την καθημερινή ζωή ως το πεδίο αλληλεπίδρασης μεταξύ του μοναδικού και του παγκόσμιου, μεταξύ του τοπικού και του ευρύτερου κόσμου στον οποίο αυτό τοποθετείται, μεταξύ των ζωνών των ανθρώπων και της ολότητας των δραστηριοτήτων, των πρακτικών και των στρατηγικών τους, μεταξύ των ιδιαίτερων σχέσεων στις οποίες οι άνθρωποι εμπλέκονται στη διάρκεια της ζωής τους και των κοινωνικών συνθηκών που επικρατούν στη γενιά και τον τόπο τους (βλ. και Βαΐου 2000). Εδώ η κεντρική ιδέα είναι ότι η καθημερινή ζωή είναι το πεδίο της ένωσης του κόσμου του ατόμου που ενεργεί, με όρους συναίνεσης/προσαρμογής ή αντίστασης, μέσα από μια ομάδα εμπειριών και πρακτικών και μέσα σε ένα πλήθος σφαιρών και διασταυρούμενων χωρικών κλιμάκων, από το σώμα έως το παγκόσμιο. Συνεπώς, η έννοια της καθημερινής ζωής υπερβαίνει τις καθιερωμένες διχοτομίες στις οποίες βασίζονται οι προσεγγίσεις που υποθέτουν ότι η κοινωνική ζωή χωρίζεται σε δύο κομμάτια, τον κόσμο των κανονισμών και τον καθημερινό κόσμο (Smith 1987). Το να απομακρύνεσαι από τις διχοτομίες αυτές είναι διαφορετικό από το να προσθέτεις το ένα πεδίο στο άλλο. Η προσέγγιση της πόλης μέσα από την οπτική της καθημερινής ζωής βασίζεται στην αναγνώριση της αμοιβαίας συγκρότησης των περιεχομένων του κάθε πεδίου και οδηγεί στην κατανόηση των σχέσεων εξουσίας που καθορίζουν τα περιεχόμενα αυτά. Είναι μια προσέγγιση που μας οδηγεί στην απόφαση να ασχοληθούμε και με τα δύο, το μεμονωμένο άτομο και τη χωρο-κοινωνική οργάνωση/δομή, και να διατυπώσουμε ρητά τη φύση της αμοιβαίας σχέσης τους. Την ίδια στιγμή, η απόφαση αυτή συνδέεται με το ενδιαφέρον της προσέγγισης του αστικού χώρου μέσα από φεμινιστική οπτική, καθώς και τα δύο, το μεμονωμένο άτομο και η χωροκοινωνική οργάνωση/δομή είναι πολύ σημαντικά για την κατανόηση των τρόπων με τους οποίους λειτουργεί το φύλο και τους τρόπους με τους οποίους επιτελούνται οι αλλαγές (Scott 1999). Παρακά-

τω οι ιδέες αυτές γίνονται περισσότερο «χειροπιαστές» και, συνεπώς, περισσότερο κατανοητές μέσα από το παράδειγμα της γειτονιάς των Πετραλώνων.

Πετράλωνα

Η πρώτη έντονη οικιστική ανάπτυξη της περιοχής πραγματοποιείται την περίοδο του μεσοπολέμου, στη διάρκεια της οποίας αυξάνεται δραματικά το στεγαστικό πρόβλημα και διογκώνεται η κερδοσκοπική εκμετάλλευση της γης. Την περίοδο αυτή η αστικοποίηση των Πετραλώνων, όπως και άλλων περιοχών της πρωτεύουσας, δημιουργήθηκε κυρίως από την αυθόρμητη εγκατάσταση των λαϊκών στρωμάτων που αυτοστεγάστηκαν αυθαίρετα, αγοράζοντας πολύ μικρά «αγροτεμάχια» έξω από τα όρια των περιοχών που ήταν ήδη ενταγμένες στο σχέδιο (βλ. Μαυρίδου 1987, Λεοντίδου 1989). Οι άνθρωποι αυτοί αρχίζουν να κτίζουν τις αυθαίρετες κατοικίες τους και γύρω από τις αυτοσχέδιες παράγκες των προσφύγων της Μικρασιατικής καταστροφής, που μετά τον «Μεγάλο Διωγμό» εγκαθίστανται στα Πετράλωνα, όπως και σε άλλες περιοχές. Έτσι, μπόρεσαν να καλύψουν αρχικά τις δικές τους ανάγκες για στέγη και να εξασφαλίσουν αργότερα μια στέγη για τα παιδιά τους.

Μέχρι το 1940 στα Πετράλωνα έχει δημιουργηθεί ένα ιδιόμορφο «μωσαϊκό» κατοικιών και ποικίλων οικονομικών δραστηριοτήτων, η λειτουργία των οποίων βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στα εργατικά χέρια των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή. Η πλειοψηφία του πληθυσμού αυτού ήταν γυναίκες, οι οποίες εγκαταστάθηκαν στην περιοχή μόνες ή με τα παιδιά τους, ενώ πολλά χρόνια αργότερα τις ακολούθησαν όσοι από τους γιους, άνδρες, αδελφούς ή πατέρες τους κατάφεραν να γλιτώσουν από την αιχμαλωσία των Τούρκων. Μέχρι τότε οι προσφυγοπούλες έχτισαν μόνες τους παράγκες για να στεγάσουν τις οικογένειές τους, ενώ άρχισαν να δουλεύουν στις βιομηχανίες που εγκαταστάθηκαν στη γειτονιά και γύρω από αυτή και να συμμετέχουν σε κάθε οικονομική δραστηριότητα (βλ. και Λεοντίδου 1989).

Όπως συνέβη και σε άλλες περιοχές, η Μικρασιατική καταστροφή έφερε τεράστιες και μακροχρόνιες αλλαγές στην εργασία των ντόπιων γυναικών και, γενικότερα, στους τρόπους ζωής τους. Η γειτονιά των Πετραλώνων δεν αποτελεί εξαίρεση:

«Από τότε που ήρθαν οι Μικρασιάτισσες, άρχισαν να δουλεύουν οι πρώτες Πετραλωνίτισσες και σιγά-σιγά παρασύρθηκαν κι άλλες. Έτσι, άρχισαν να βγαίνουν απ' το σπίτι... Μέχρι τότε ήταν ντροπή για τις Αθηναίες που έμεναν εδώ να δουλεύουν στα εργοστάσια [...] Ήταν μόνο για το σπίτι. Κάνανε όλες τις δουλειές, αλλά δεν φανερωνόντουσαν έξω. Ήταν ντροπή για τους άντρες τους να φανερωθεί ή να δουλεύει η γυναίκα. Τις έβλεπες μόνο στην εκκλησία ή κάθε Κυριακή να περιδιαβαίνουν στην Τριών Ιεραρχών, που ήταν τότε πραγματικό νυφοπάζαρο...» (προνομιακός πληροφορητής).

Η οικιστική ανάπτυξη των Πετραλώνων εντείνεται για άλλη μια φορά μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, και συγκεκριμένα κατά τη δεκαετία του 1950, όταν οι «ηττημένοι» του Εμφύλιου έρχονται από την επαρχία στην περιοχή (όπως και σε άλλες πιο αποκεντρωμένες περιοχές της πρωτεύουσας) με σκοπό να αποφύγουν το τρομοκρατικό κλίμα που διατήρησε η Δεξιά προκειμένου να παραμείνει στην εξουσία (Σβορώνος 1976). Τη δεκαετία αυτήν, και ιδιαίτερα μετά την κατασκευή του σταθμού του τρένου στα Πετράλωνα (1954), όλο και περισσότε-

ρες ομάδες χαμηλών εισοδημάτων αρχίζουν να εγκαθίστανται στην περιοχή. Τους οδηγεί η ελπίδα ότι θα βρουν δουλειά στις μεταποιητικές επιχειρήσεις που βρίσκονται σε αυτήν ή στις υπηρεσίες του κέντρου, και κυρίως η προσδοκία ότι σε αυτή τη χωρίς υποδομές και για το λόγο αυτόν φθινή περιοχή θα μπορέσουν να πραγματοποιήσουν το όνειρο της εποχής, να γίνουν ιδιοκτήτες ή να καλύψουν τις ανάγκες τους για στέγη, βασιζόμενοι στις δικές τους και μόνο δυνάμεις. Έτσι, για τις ομάδες αυτές, το μειονέκτημα της έλλειψης υποδομών λειτούργησε ως ένα πλεονέκτημα που κατέστησε εφικτή την πρόσβασή τους στην κατοικία. Στις αρχές της δεκαετίας του '70 έχει ήδη αρχίσει να εντατικοποιείται η εκμετάλλευση των οικοπέδων και η περιοχή προσελκύει επενδύσεις προσανατολισμένες στην οικοδομή. Από τότε αρχίζουν να αυξάνονται οι αξίες γης και ακινήτων, πράγμα που έχει σημαντικές συνέπειες στην ανάπτυξη της περιοχής και την κοινωνική σύνθεση του πληθυσμού της. Εξαώροφες και επταώροφες πολυκατοικίες αντικαθιστούν τις παλιές οικογενειακές μονοκατοικίες, και ομάδες της μεσαίας τάξης αρχίζουν να εγκαθίσταται στο μεγαλύτερο τμήμα των Πετραλώνων.

Οι γυναίκες που ήρθαν στα Πετραλώνα από τις αρχές, αλλά και για πολλά χρόνια μετά, βρέθηκαν σε ένα περιβάλλον όπου η ανεπάρκεια εξυπηρετήσεων και υποδομών έκανε το νοικοκυριό μια δύσκολη και χρονοβόρα δουλειά. Την ίδια στιγμή η γενικευμένη (σχεδόν) πρόσβαση στην ιδιοκατοίκηση μαζί με το αυξανόμενο κόστος της κατοικίας καθιστούν δύσκολη τη μετακίνησή τους σε άλλες περιοχές. Έτσι, τα πλαίσια της καθημερινής τους ζωής καθορίστηκαν από τις θέσεις εργασίας και τις εξυπηρετήσεις που υπήρχαν στο άμεσο οικιακό τους περιβάλλον, τη γειτονιά τους.

Η απόφαση να ξεκινήσω τις αναζητήσεις μου από τις μονότονες και «αυτονόητες» δραστηριότητες της καθημερινής ζωής των γυναικών στο σπίτι, στη γειτονιά και στην πόλη με βοήθησε να διερευνήσω όχι μόνο τους τρόπους με τους οποίους οι εμπειρίες και οι πρακτικές τους καθορίζονται από τις έμφυλα προσδιορισμένες χωροκοινωνικές σχέσεις και δομές, αλλά και τους τρόπους με τους οποίους οι δράσεις των γυναικών (ανα)παράγουν και (ανα)διαμορφώνουν τις σχέσεις και τις δομές αυτές (βλ. Smith 1987). Το παράδειγμα των Πετραλώνων υπογραμμίζει εκείνες τις πλευρές της καθημερινής ζωής οι οποίες συγκροτούνται γύρω από τις εφήμερες καθημερινές έγνοιες, τα χίλια δυο πράγματα που πρέπει να γίνουν για τον εαυτό και για τους άλλους. Μέσα από αυτές τις έγνοιες ψάχνω να ξεχωρίσω τις στρατηγικές για την επιβίωση και τους σπόρους της ρήξης και της διαπραγματεύσης διαφορετικών καθημερινών δραστηριοτήτων και μακροπρόθεσμων διευθετήσεων και να κατανοήσω το ρόλο τους στις μεταβαλλόμενες σφαίρες της οικονομίας, της πολιτικής και της κουλτούρας, σε τοπικό και παγκόσμιο επίπεδο προσπαθώντας, έτσι, να αποφύγω να «κρατηθούν οι στιγμές και τα επίπεδα της κοινωνικής πρακτικής μακριά το ένα από το άλλο» (Lefebvre 1991β: 366).

Έτσι, η προσοχή στο «τοπικό» παρέχει ένα μεθοδολογικό εργαλείο για να αναζητηθεί η ατομική δράση μέσα σε μια συγκεκριμένη, χωροχρονικά δομημένη κοινωνία, για να κατανοηθεί η αμοιβαία σχέση του ατομικού με το κοινωνικό, του κοινωνικού με το χωρικό και του τοπικού με το παγκόσμιο, καθώς και να διερευνηθούν οι ατομικές ταυτότητες, οι τρόποι ζωής και οι αντιλήψεις των υποκειμένων της έρευνας, μέσα από μια ποιοτική ανάλυση του υλικού που συλλέγεται στο πεδίο.

Εδώ η επιλογή των αφηγήσεων ζωής ως μεθοδολογικού εργαλείου συνδέεται άμεσα με το στόχο να προσεγγιστούν οι εμπειρίες, οι στρατηγικές, οι

καθημερινές πρακτικές και τα νοήματα των γυναικών που μένουν στα Πετράλωνα και να μελετηθούν ως σημαντικά επίπεδα στη διαδικασία συγκρότησης της καθημερινής ζωής στην περιοχή και την πόλη και, συνεπώς, στη διαδικασία συγκρότησης της περιοχής και της πόλης. Έτσι, οι αφηγήσεις ζωής των γυναικών με βοήθησαν να προσεγγίσω και να ερμηνεύσω τις κοινωνικές σχέσεις που συναρτώνται με σημαντικά ζητήματα της πόλης, όπως οι παραγωγικές δραστηριότητες και οι αλλαγές τους, η γεωγραφική κατανομή των χώρων δουλειάς, των κοινωνικών υποδομών, υπηρεσιών και εξυπηρετήσεων και η ανάπτυξη περιοχών κατοικίας, εμπορίου και αναψυχής.

Εμπειρίες και καθημερινές πρακτικές των γυναικών...

Η απόφαση να εστιάσω στις καθημερινές εμπειρίες και πρακτικές των γυναικών με οδήγησε σε μια μεθοδολογική προσέγγιση που συγκροτείται μέσα από διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης, όπως η περιγραφή της ζωής των γυναικών, μια ποιοτική ανάλυση (των αφηγήσεων) της ζωής τους εστιασμένη στην αμειβόμενη εργασία, τη μη αμειβόμενη οικιακή εργασία και εργασία φροντίδας, και τον ελεύθερο χρόνο. Θεωρητικά, αυτή η μέθοδος συνδέεται με μια κατανόηση της καθημερινής ζωής που πλησιάζει τις ιδέες του Lefebvre, αυτή που την αναγνωρίζει ως θεμελιακά πολιτική και ιστορική, συλλογική και κοινωνική κατάσταση δημιουργημένη από τη διαρκή διαπλοκή της ατομικής με τη συλλογική ιστορία. Εδώ άνδρες και γυναίκες δεν αντιμετωπίζονται αποκλειστικά ως μεμονωμένα άτομα – μια αντίληψη που συχνά υποθέτει την ύπαρξη ενός σε μεγάλο βαθμό παθητικού υποκειμένου – αλλά μέσα από την ένταξή τους σε συσχετισμούς παγκόσμιας εμβέλειας, στα πάμπολλα κοινωνικά πλαίσια, μέσα στα οποία το άτομο είναι αναγκασμένο να σκέφτεται, να πράττει και να ζει. Σε αυτό το πλαίσιο, οι γυναίκες, όπως και οι άνδρες, νοούνται ως «ένα έμφυλο ετερογενές υποκείμενο [υποκείμενο με τη διπλή έννοια: ως υποκείμενο σε κοινωνικούς περιορισμούς και ως υποκείμενο με την ενεργητική έννοια της/του δημιουργού και της/του χρήστριας/στη της κουλτούρας, με στόχο τον αυτοπροσδιορισμό και τον αυτοκαθορισμό] και [ως] ένα υποκείμενο που αρχικά καθορίζεται συνειδητοποιώντας την καταπίεσή του [της πολλαπλής καταπίεσης]» (de Lauretis 1986: 10).

... στην αμειβόμενη εργασία

Η συμμετοχή στην αμειβόμενη εργασία είναι μια σημαντική κατηγορία στις ζωές των γυναικών και συχνά συνδέεται με τις ανάγκες της οικογένειας. Η αμειβόμενη εργασία είναι ένα σημαντικό στοιχείο για τη διαμόρφωση της καθημερινής τους ζωής, αποτελώντας όχι μόνο το μέσο για την εξασφάλιση εισοδήματος, αλλά και μια σημαντική δραστηριότητα που λειτουργεί ως η βάση πάνω στην οποία διαμορφώνεται το ατομικό σύστημα νοηματοδότησης και προσωπικής ταυτότητας:

«Η οικογένειά μου είναι πολύ σημαντική για μένα... Αλλά αν δεν είχα δουλειά, θα ήμουν μισός άνθρωπος» (Ελπίδα, 39 ετών, παντρεμένη, με δύο παιδιά, 11 και 15 ετών το 1999 που έδωσε συνέντευξη, βιομηχανική εργάτρια).

Οι νέες γυναίκες δεν μπορούν να φανταστούν τον εαυτό τους χωρίς δουλειά. Το ίδιο ισχύει και για τις γυναίκες που γεννήθηκαν και ενηλικιώθηκαν ή εγκαταστάθηκαν στην περιοχή πριν από τη δεκαετία του 1970, σε μια περίοδο

όταν τα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα αποτελούσαν την πλειοψηφία του πληθυσμού της. Οι γυναίκες αυτές βλέπουν τον κόσμο γύρω τους να αγωνίζεται να δημιουργήσει επιλογές ικανές να διαμορφώσουν ένα πλέγμα ασφάλειας που θα του επιτρέψει να αντιμετωπίσει μελλοντικές απρόβλεπτες καταστάσεις. Στον κόσμο αυτόν είναι έντονη η παρουσία της εργαζόμενης μητέρας. Αυτό τις βοηθάει να διαμορφώσουν ταξική συνείδηση και να συνειδητοποιήσουν τη θέση τους ως γυναίκες. Δεν είναι τυχαίο ότι σχεδόν όλες οι γυναίκες που γεννήθηκαν και μεγάλωσαν στην περιοχή από τη διάρκεια του μεσοπολέμου έως τη δεκαετία του 1960 δεν παραιτήθηκαν από τις δουλειές τους όταν παντρεύτηκαν και έκαναν παιδιά. Οι στρατηγικές επιβίωσης των γυναικών αυτών είναι βαθιά ριζωμένες στη «συσσωρευμένη εμπειρία του τόπου».

Την περίοδο της έρευνας, δηλαδή μεταξύ 1999 και 2002, πολύ λίγες γυναίκες δεν έχουν δουλειά, ενώ μόνο μία από αυτές δεν είχε εργαστεί ποτέ μέχρι τότε. Σχεδόν οι μισές απασχολούνται με άτυπες μορφές εργασίας. Σε αυτές περιλαμβάνονται και εκείνες που δουλεύουν ως πλασιέ ή ως μαγειρίσσες και οικιακές βοηθοί, εκείνες που αναλαμβάνουν με αμοιβή τη φροντίδα ηλικιωμένων και όσες παραδίδουν μαθήματα ξένων γλωσσών. Καμία από αυτές δεν δηλώνει τον εαυτό της ως οικονομικά ενεργό, ούτε έχει συναλλαγές με τους επίσημους οικονομικούς και ασφαλιστικούς φορείς.

Σε αυτές που δεν δηλώνουν τον εαυτό τους ως οικονομικά ενεργό άτομο περιλαμβάνονται και όσες δουλεύουν σε οικογενειακή επιχείρηση. Το γεγονός ότι οι γυναίκες αυτές απασχολούνται στην οικογενειακή επιχείρηση αποκαλύφθηκε από την περιγραφή της καθημερινής τους ζωής. Άλλοτε το έθεταν ρητά και οι ίδιες, δείχνοντας πως αναγνωρίζουν τον εαυτό τους ως ένα άτομο που εργάζεται χωρίς να απολαμβάνει κανένα από τα δικαιώματα του εργαζόμενου.

«Αν δούλευα τις ίδιες ώρες αλλού, θα είχα μαζέψει του κόσμου τα ένσημα και θα είχα και δικό μου κομπόδεμα» (Νάντια, 45 ετών, παντρεμένη, με δύο παιδιά 16 και 19 ετών το 1999 που έδωσε συνέντευξη, δουλεύει σε οικογενειακή επιχείρηση κατασκευής μεταλλικών κλουβιών για πουλιά).

Μία άλλη κατηγορία γυναικών που απασχολούνται άτυπα είναι αυτές που κάνουν φασόν στο σπίτι. Οι εργοδότες τους είναι υπεργολάβοι και μικροβιοτέχνες, μερικοί από τους οποίους κάνουν λιανική πώληση στην περιοχή. Πάνω από τις μισές γυναίκες είχαν για μεγάλο διάστημα της ζωής τους τέτοιου είδους απασχόληση, ενώ μία από αυτές συνέχιζε να δουλεύει έτσι την περίοδο της έρευνας. Οι γυναίκες αυτές βρίσκουν ότι αυτού του είδους η απασχόληση αποτελεί τη μόνη λύση στο πρόβλημα να κερδίζουν ένα εισόδημα και να μπορούν ταυτόχρονα να φροντίζουν τα παιδιά τους. Όμως το «να βγάζεις παραγωγή στο σπίτι» είναι μια πολύ επίπονη, χρονοβόρα και πιεστική δουλειά και δεν μπορεί εύκολα να συνδυαστεί με τη φροντίδα των παιδιών. Είναι χαρακτηριστικό ότι η γυναίκα που δούλευε φασόν την περίοδο της έρευνας είχε ανάγκη τη βοήθεια της θείας της, με την οποία μοιραζόταν εκτός από τη φροντίδα των παιδιών και ένα μεγάλο κομμάτι της παραγωγής.

Οι γυναίκες που δεν έχουν αμειβόμενη εργασία ανησυχούν για τις συνέπειες που έχει αυτό στη θέση τους στην οικογένεια, στη δυνατότητα να διαπραγματευτούν τη σχέση τους με το σύντροφό τους και, γενικά, στους τρόπους που τις αντιμετωπίζουν και τις αξιολογούν τα άλλα μέλη της οικογένειας. Αν και αναγνωρίζουν ότι η παραίτηση από προηγούμενες δουλειές (ή το ότι ποτέ δεν ξεκίνησαν να βρουν δουλειά) είναι μια «βεβιασμένη επιλογή», εξακολουθούν να βλέπουν τις αιτίες που νομιμοποιούν την απόφασή τους, αναγνωρίζοντας ως

βασικότερη την έλλειψη κατάλληλων υπηρεσιών φροντίδας στην περιοχή:

«Εγώ παντρεύτηκα 18 χρονών κι έτσι δεν πρόλαβα να δουλέψω. Δεν το έχω μετανιώσει για τον άντρα μου. Είναι καλό παιδί. Όμως αισθάνομαι πως για ό,τι και να κάνω πρέπει να ζητήσω τη γνώμη του [...] Από τη στιγμή που θα κάνεις παιδιά σκέφτεσαι πάντα να κάνεις το καλύτερο για τα παιδιά σου. Πώς να τα στείλω στο σταθμό; Έχεις δει πώς είναι οι σταθμοί της γειτονιάς μας; Μπουντρούμια! Ούτε αυλές, ούτε τίποτα... με μία κοπέλα για 35 παιδιά και λίγα λέω [...]. Μπορεί να μου πεις ότι όταν τα παιδιά θα γίνουν 18 χρονών, εσύ δεν θα είσαι ούτε 40. Όμως μπορείς στα 40 σου να κάνεις ό,τι θα έκανες στα 20; Άσε που τα παιδιά πάντα θα έχουν ανάγκη τη βοήθειά σου. Πάντα θα είναι στην άμεση προτεραιότητά σου. Έτσι, θα κυλήσουν τα χρόνια κι εγώ δεν θα έχω ζήσει τη ζωή μου για μένα...» (Σοφία, 27 ετών, παντρεμένη, με δύο παιδιά, 8 και 6 ετών το 2000 που έδωσε συνέντευξη, άνεργη).

... στην οικογένεια

Το μεγαλύτερο κομμάτι της καθημερινότητας των γυναικών αφιερώνεται στα παιδιά, ιδιαίτερα όταν αυτά είναι μικρά (κάτω από 10-12 ετών), σε μια περίοδο που χρειάζεται να συνοδεύονται προς και από το σχολείο και τις δραστηριότητές τους μετά από αυτό. Σχεδόν όλες οι γυναίκες αναλαμβάνουν να κάνουν αυτού του είδους τις συνοδευτικές διαδρομές και να βοηθούν τα παιδιά στα μαθήματά τους, ενώ πολύ λίγοι άνδρες εμπλέκονται σε τέτοιου είδους δραστηριότητες.

Η ατομική ευθύνη για την ανατροφή των παιδιών επιβαρύνεται ιδιαίτερα με την ανεπάρκεια υπηρεσιών παιδικής φροντίδας, που χαρακτηρίζει την περιοχή, με ποιοτικούς και ποσοτικούς όρους. Έτσι, η έλλειψη κατάλληλων χώρων, τα ωράρια και οι όροι λειτουργίας των υπηρεσιών φροντίδας όπως και της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης απαιτούν ιδιαίτερες διευθετήσεις για την παιδική φροντίδα, όταν οι μητέρες μικρών παιδιών θέλουν να βρουν δουλειά έξω από το σπίτι.

Η πλειοψηφία των γυναικών της έρευνας δήλωσαν ότι είναι αυτές που έχουν την αποκλειστική ευθύνη του νοικοκυριού, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις η μητέρα της γυναίκας που ρωτήθηκε μοιράζεται μαζί της την ευθύνη και τις δουλειές του σπιτιού. Αντίθετα με τις ηλικιωμένες γυναίκες, που έχουν αποδεχτεί ότι «το νοικοκυριό είναι μια γυναικεία δουλειά», για τις νεότερες ο κατά φύλο καταμερισμός εργασίας στο σπίτι αποτελεί πεδίο καθημερινής διαπραγμάτευσης.

«Του ζητάω να περάσει λίγη ώρα με το γιο μας... Εγώ πάντα εγώ πρέπει να τον βάζω στις ευθύνες του μέσα...» (Άννα, 39 ετών, παντρεμένη, με δύο παιδιά, 10 και 14 ετών το 1999 που έδωσε συνέντευξη, λογίστρια σε ιδιωτική εταιρεία).

Σε ορισμένα νοικοκυριά υπάρχει κάποιος καταμερισμός εργασίας, αλλά όταν οι άνδρες αναλαμβάνουν να διεκπεραιώσουν κάποια καθήκοντα, αυτό συνήθως γίνεται με μοίρασμα της ευθύνης και όχι σαν κάτι που αναλαμβάνουν να κάνουν αποκλειστικά οι ίδιοι. Συνήθως ο ρόλος τους είναι επικουρικός: «βοηθούν» σε αυτά που παραμένουν «γυναικεία υποχρέωση και ευθύνη» και σχεδόν πάντα αφού τους ζητηθεί. Αυτό ισχύει τόσο για τις δουλειές του σπιτιού όσο και για τη φροντίδα των παιδιών.

Οι περισσότερες γυναίκες ωστόσο είναι υποχρεωμένες να βασίζονται στις δημόσια παρεχόμενες υπηρεσίες και στη βοήθεια των συγγενών τους που είναι εγκατεστημένοι στην περιοχή. Καθήκοντα όπως το μαγείρεμα, η φροντίδα των παιδιών, το πλύσιμο και το σιδέρωμα των ρούχων σε πολλές περιπτώσεις ανα-

λαμβάνουν να τα διεκπεραιώσουν οι μητέρες των γυναικών, ακόμα και όταν δεν μένουν στο ίδιο σπίτι. Στην πραγματικότητα, για τις περισσότερες γυναίκες της έρευνας η εγγύτητα με τους συγγενείς και κυρίως με τους γονείς, σε συνδυασμό με την ιδιόκτητη ή κληρονομική περιουσία, αποτελεί σημαντικό παράγοντα, που καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την απόφασή τους να εγκατασταθούν στην περιοχή. Είναι χαρακτηριστικές οι περιπτώσεις των γυναικών που, ενώ είχαν τη δυνατότητα να μετακομίσουν σε άλλες περιοχές, προτίμησαν να μείνουν στα Πετρώλανα προκειμένου να έχουν εξασφαλισμένη τη βοήθεια των γονιών τους.

Αυτή η βοήθεια είναι αμοιβαία: όταν οι γονείς μεγαλώνουν, χρειάζονται και αυτοί βοήθεια από τις κόρες τους. Οι γυναίκες που την προσφέρουν αντιμετωπίζουν δυσκολίες στην προσπάθειά τους να ελέγξουν τον καθημερινό τους χρόνο προς όφελός τους. Αυτή η ανταποδοτική σχέση έχει διαφορετικές συνέπειες σε ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων των γυναικών, από το να βρουν μια «κανονική» δουλειά έως το να αποκλειστούν τελείως από την κοινωνική ζωή και την πρόσβαση στον ελεύθερο χρόνο.

... στον ελεύθερο χρόνο

Για τις γυναίκες της έρευνας ο «ελεύθερος χρόνος» ως χρόνος ελεύθερος από την αμειβόμενη εργασία στην καλύτερη περίπτωση είναι περιορισμένος και στη χειρότερη δεν υπάρχει. Οι αντιλήψεις τους για τον ελεύθερο χρόνο είναι γεμάτες αντιθέσεις και αμφισημίες, ενώ καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τους περιορισμούς που θέτουν η υποτίμηση της οικιακής εργασίας και η ηθική της φροντίδας (βλ. και Henderson et al. 1989). Για πολλές το να φροντίζεις τους άλλους αποτελεί μια προτεραιότητα που περιορίζει την «ελευθερία» τους και, συνεπώς, την πρόσβασή τους όχι μόνο στην αμειβόμενη εργασία –σε μια «κανονική» δουλειά– αλλά και στον «προσωπικό ελεύθερο χρόνο». Δεν είναι τυχαίο ότι όλες σχεδόν οι γυναίκες αντιλαμβάνονται το σπίτι ως χώρο δουλειάς, ενώ ορισμένες από αυτές που απασχολούνται αναφέρουν ότι στη δουλειά «βρίσκουν την ελευθερία» τους, ένα «καταφύγιο» από τις έγνοιες του σπιτιού και της οικογένειας.

Από τις αφηγήσεις ζωής των γυναικών έγινε φανερό ότι έχουν μεγαλύτερη πρόσβαση στον ελεύθερο χρόνο από την περίοδο που τελειώνουν το σχολείο μέχρι να παντρευτούν. Η περίοδος αυτή διαρκεί πολύ λίγο, καθώς όλες σχεδόν οι γυναίκες έχουν παντρευτεί μέχρι τα 25 τους χρόνια. Οι μεγαλύτερες διστάζουν να βγουν έξω και να βρεθούν μακριά από τα σπίτια τους, κυρίως το βράδυ. Έτσι, όταν έχουν την ευκαιρία, ανταλλάσσουν επισκέψεις με τις φίλες τους που μένουν στην περιοχή.

Μετά το γάμο το να βγαίνουν μόνες ή με τις φίλες τους είναι μια απόφαση που οι γυναίκες πολύ σπάνια την παίρνουν. Από τη μια πλευρά, ο χρόνος τους περιορίζεται από τις ευθύνες και τις υποχρεώσεις του καινούργιου νοικοκυριού. Από την άλλη, η επιθυμία τους να ψυχαγωγηθούν, βγαίνοντας έξω μόνες ή με φίλες τους, αποθαρρύνεται από τους συντρόφους τους, οι οποίοι, με έμμεσους και κάποτε με βίαιους τρόπους, τις οδηγούν στον αυτοπεριορισμό. Για τις γυναίκες που έχουν μικρά παιδιά οι τρόποι που χρησιμοποιούν το χώρο και το χρόνο καθορίζονται από τις οικιακές υποχρεώσεις και το πρόγραμμα των παιδιών. Είναι χαρακτηριστικό ότι σχεδόν όλες αντιμετωπίζουν τις εξόδους που κάνουν με τα παιδιά τους, στα πάρκα και τις πλατείες της περιοχής, ως δραστηριότητα του ελεύθερου χρόνου τους. Στους χώρους αυτούς συναντιούνται και με

τις άλλες μητέρες μικρών παιδιών, που συνοδεύουν και αυτές τα παιδιά τους στους ίδιους χώρους. Έτσι, δημιουργείται αυθόρμητα στη γειτονιά ένα δίκτυο γυναικών, οι οποίες ανταλλάσσουν μεταξύ τους πληροφορίες και ιδέες για τις καθημερινές τους διευθετήσεις.

Όταν τα παιδιά μεγαλώνουν και δεν χρειάζονται συνεχή φροντίδα, οι μητέρες, που έχουν και αυτές μεγαλώσει, έχουν συνηθίσει την αδράνεια της οικιακής ζωής. Όπως λέει χαρακτηριστικά η Γιάννα:

«Ούτε θυμάμαι από πότε έχω να βγω έξω μόνη μου ή με φίλες μου. Τότε που είχα μικρά τα παιδιά δεν είχα το χρόνο. Τώρα δεν έχω την όρεξη» (Γιάννα, 47 ετών, παντρεμένη, με δύο παιδιά, 17 και 19 ετών το 1999 που έδωσε συνέντευξη, αυτοαπασχολούμενη).

Ωστόσο οι άνδρες τους συνεχίζουν να βγαίνουν έξω με φίλους τους, να συχνάζουν στους χώρους αναψυχής της περιοχής και να ασχολούνται με τα προσωπικά τους ενδιαφέροντα μετά τη δουλειά τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα απογεύματα τα καφενεία της περιοχής γεμίζουν από άνδρες που παίζουν χαρτιά ή συζητούν μεγαλόφωνα. Στους χώρους αυτούς σπάνια βλέπει κανείς γυναίκες να κάθονται μόνες ή με φίλες τους, και ποτέ τις καθημερινές.

Στις δυσκολίες τους να ελέγξουν το καθημερινό τους πρόγραμμα και να εξασφαλίσουν ελεύθερο χρόνο για τον εαυτό τους αναφέρονται οι περισσότερες γυναίκες, για να εξηγήσουν και τους λόγους που σταμάτησαν (ή δεν ξεκίνησαν ποτέ) να συμμετέχουν σε τοπικούς συλλόγους και πολιτικές οργανώσεις. Πολλές γυναίκες αναφέρουν ότι, προκειμένου να ξεφύγουν από τη μονοτονία της καθημερινής ζωής, επιλέγουν να πάνε για ψώνια – μια δραστηριότητα που δεν χρειάζεται πάντα ιδιαίτερο προγραμματισμό και που, ταυτόχρονα, είναι αποδεκτή από τον κοινωνικό περίγυρο, καθώς αποτελεί και τμήμα της οικιακής εργασίας.

«Συχνά πάω στο σουπερ μάρκετ, περισσότερο για εκτόνωση. Είναι ένας τρόπος να βγεις έξω. Να ξεδώσεις...» (Γεωργία, 39 ετών, παντρεμένη, με δύο παιδιά, 8 και 10 ετών το 2000 που έδωσε συνέντευξη, εκπαιδευτικός στα ΤΕΙ Αθηνών).

Τα ψώνια που κάνουν οι γυναίκες δεν αφορούν μόνο στην αγορά βασικών αγαθών για την οικογένεια ή τις ίδιες. Πολλές επιδιώκουν να πηγαίνουν για ψώνια στο κέντρο της πόλης, μόνες τους και πιο συχνά με φίλες, αφήνοντας τον εαυτό τους να «παρασυρθεί» σε «άσκοπες» βόλτες στα μεγάλα πολυκαταστήματα και να κάνουν, όταν υπάρχει η οικονομική δυνατότητα, «άχρηστες» αγορές (βλ. και Reeves 1996).

«Το να πηγαίνω στο κέντρο για ψώνια είναι η καλύτερή μου... Στείλε με για ψώνια και δεν θέλω τίποτε άλλο» (Πάτρα, 37 ετών, με δύο παιδιά, 8 και 10 ετών το 2001 που έδωσε συνέντευξη, δημόσια υπάλληλος).

Πηγαίνοντας βόλτα στα μαγαζιά του κέντρου, οι γυναίκες κατακλύζονται από εικόνες που δεν είναι συνηθισμένες στη γειτονιά τους. Τα μαγαζιά αυτά, η «βιτρίνα της βιομηχανίας», όπως τα ονομάζουν ορισμένοι μελετητές (βλ. και Jackson & Thrift 1995), διαθέτουν στην αγορά ένα πλήθος εξειδικευμένων προϊόντων που απευθύνονται στο γυναικείο αγοραστικό κοινό, το οποίο, όπως παρουσιάζεται και από τις σχετικές διαφημίσεις, θεωρείται υπεύθυνο για την καλύτερη εικόνα και διαχείριση του σπιτιού. Η συμβολική διάσταση που συνοδεύει τα εμπορεύματα διαμορφώνει τη συλλογική φαντασίωσή τους ως μεμονωμένων καταναλωτριών, οι οποίες προσπαθούν να ανταποκριθούν στο lifestyle που αντιστοιχεί στην κοινωνική τους θέση.

«Μου αρέσει πολύ να πηγαίνω στα μαγαζιά στο κέντρο. Να αγοράζω δώρα, να βρίσκω μικρά και όμορφα πράγματα για το σπίτι. Να βλέπω τι φοράει,

τι αγοράζει, πώς “κινείται” ο άλλος κόσμος... Τα μαγαζιά της γειτονιάς έχουν λίγο-πολύ τα ίδια πράγματα και... δεν είναι και του γούστου μου» (Μαρία, 42 ετών, παντρεμένη, με δύο παιδιά, 4 και 7 ετών το 1999 που έδωσε τη συνέντευξη, δημόσια υπάλληλος).

Για ορισμένες γυναίκες η κατανάλωση, εκτός από δραστηριότητα του ελεύθερου χρόνου, αποτελεί ταυτόχρονα ένα μέσο επιβεβαίωσης του κοινωνικού status της οικογένειάς τους, «μια αληθινή οικονομική κύρωση και μια κοινωνική επιταγή» (Bourdieu 1996: 81), η οποία κάποτε γίνεται «επιδεικτική... προς δόξαν του συζύγου» (Βαρίκα 1985). Για τις γυναίκες που δεν έχουν οικονομική άνεση η «βόλτα στα μαγαζιά» γίνεται με στόχο να «ανακαλυφθούν οι ευκαιρίες» που παρέχουν τα καλύτερα και φθηνότερα προϊόντα. Σε κάθε περίπτωση, τα προϊόντα που καταναλώνονται δεν είναι απλά εμπορεύματα, καθώς η χρήση τους δεν είναι ανεξάρτητη από την επινοητικότητα των καταναλωτριών. Αντλώντας από το νόημα που τους δίνουν οι ίδιες τις γυναίκες, υφίστανται μια διαδικασία συμβολικού μετασχηματισμού και γίνονται σύμβολα προσωπικής έκφρασης και ανιδιοτελούς προσφοράς, χαρακτηριστικά των αξιών της πνευματικότητας, της ηθικής και του συναισθήματος. Αν και η δύναμη του χρήματος παίζει σημαντικό ρόλο, η ανταλλαγή δεν είναι μια απλή ανταλλαγή, αλλά μια δραστηριότητα που ταυτόχρονα συνεπάγεται την επεξεργασία σημασιοδοτήσεων, οι οποίες –στην υλική τους έκφραση– έχουν αποφασιστική σημασία για τη συγκρότηση υποκειμένων αγοράς και πώλησης (Βαΐου κ.ά. 2003).

Η πρόσβαση στους πολυσύχναστους δρόμους του κέντρου της πόλης, στα καφέ, στον κινηματογράφο ή στο θέατρο αποτελεί πεδίο διαπραγμάτευσης για όλες σχεδόν τις γυναίκες. Όμως πολλές καταφέρνουν να εξασφαλίσουν αυτή την πρόσβαση χρησιμοποιώντας τον στερεότυπο ρόλο τους –ως υπεύθυνες (και) για τα ψώνια του νοικοκυριού– προς όφελός τους, μετατρέποντας δηλαδή την «έξοδο για τα ψώνια» σε δραστηριότητα του ελεύθερου χρόνου τους, καθώς τη χρησιμοποιούν ως αφορμή για να κυκλοφορήσουν, να περιπλανηθούν σε άλλα μέρη της πόλης, μακριά από το σπίτι και τη γειτονιά τους. Εκεί όπου θα έχουν την ευκαιρία να αναπτύξουν εναλλακτικούς αυτοπροσδιορισμούς και ταυτότητες και να επεκτείνουν τους ορίζοντές τους πέρα από τους περιορισμούς που υφίστανται από το σπίτι και τους χώρους δουλειάς (Henderson et al. 1989). Γιατί η πόλη δεν είναι μόνο τόπος εργασίας, στο σπίτι ή στους χώρους δουλειάς. Είναι ταυτόχρονα ένας χώρος ευκαιριών, ανωνυμίας και αναψυχής, όπου οι γυναίκες (ορισμένες με περισσότερη δυσκολία από ό,τι άλλες) έχουν τη δυνατότητα να δοκιμάσουν νέους ρόλους και να εμπλακούν σε δραστηριότητες πέρα από αυτές που συνδέονται με την οικογένεια και την απασχόληση.

Διασχίζοντας τα όρια

Από το σύνολο των αφηγήσεων ζωής των γυναικών αναδείχθηκε ότι, παρά τις διαφορές τους, αυτό που έχουν κοινό είναι η πολλαπλότητα των καθημερινών τους δραστηριοτήτων και οι τρόποι με τους οποίους καταφέρνουν να συνδυάσουν τις δραστηριότητες αυτές. Τα πρότυπα της καθημερινής τους ζωής ενέχουν διαδικασίες και σχέσεις που δεν μπορούν να ενταχθούν στις δυαδικές κατηγοριοποιήσεις που διαπερνούν τις καθιερωμένες προσεγγίσεις της πόλης –κατηγοριοποιήσεις όπως τόπος απασχόλησης / σπίτι, χρόνος απασχόλησης / ελεύθερος χρόνος, δημόσιο / ιδιωτικό.

Οι κατηγορίες «αμειβόμενη εργασία», «οικογένεια» και «ελεύθερος χρόνος» αποτελούν χωροκοινωνικές σφαίρες που στην καθημερινή ζωή των γυναικών αλληλοδιαπλέκονται και επηρεάζουν άμεσα η μία την άλλη, διαμορφώνοντας εμπειρίες και πρακτικές που συνδέονται με διαδικασίες συγκρότησης της πόλης. Ωστόσο εξετάζονται χωριστά προκειμένου να αναδειχθούν οι αντικρουόμενες πραγματικότητες των γυναικών και οι τρόποι με τους οποίους οι γυναίκες αγωνίζονται να επανακαθορίσουν τις σχέσεις κυριαρχίας και υποτέλειας σε κάθε μία από αυτές.

Μέσα από τις αφηγήσεις ζωής των γυναικών φάνηκε καθαρά πως οι γυναίκες δεν είναι παθητικά θύματα, αλλά άτομα που αγωνίζονται να τα βγάλουν πέρα με τους περιορισμούς της καθημερινής ζωής και, ταυτόχρονα, να τους αλλάξουν. Προσπαθώντας να συνδυάσουν στο χώρο και το χρόνο δραστηριότητες που αφορούν στο σύνολο των σφαιρών της κοινωνικής ζωής, συγκροτούν στρατηγικές που όχι μόνο καθορίζονται από την πόλη, αλλά αποτελούν ταυτόχρονα σημαντική συνιστώσα της ανάπτυξης της (Simonsen & Vaiou 1996, Βαΐου 2000).

Οι στρατηγικές των γυναικών δεν είναι σταθερές και μονολιθικές έννοιες. Είναι πράξεις αντίστασης ενάντια στις ηγεμονικές κατασκευές που καθορίζουν την πρόσβαση στην αμειβόμενη εργασία, τις υπηρεσίες φροντίδας, την κατοικία και τον ελεύθερο χρόνο, στην αστικότητα σε όλες τις πλευρές. Η απόφασή τους να εγκατασταθούν ή να παραμείνουν στην περιοχή αποτελεί τμήμα των στρατηγικών αυτών. Η απόφαση αυτή συνδέεται με συγκεκριμένες παραδόσεις σχετικές με την ιδιοκατοίκηση και την απόκτηση περιουσίας, όπως φαίνεται, για παράδειγμα, στις περιπτώσεις των γυναικών των οποίων η πρόσβαση στην κατοικία εξασφαλίστηκε από τους γονείς τους, οι οποίοι είχαν ήδη αναδιαμορφώσει τα σπίτια τους με το σκοπό να κατοικηθούν από τις επόμενες γενιές. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι αξίες γης και ακινήτων και ο τρόπος που διαφοροποιούνται σε διαφορετικές περιοχές της πόλης δεν διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην επιλογή αυτή. Υπογραμμίζει ωστόσο πως, από την πλευρά τους, οι στρατηγικές ζωής επηρεάζουν τις διαστάσεις αυτές, μέσα από τους τρόπους που οι οικογένειες αποκτούν πρόσβαση στην κατοικία και αναζητούν να διαμορφώσουν το άμεσο περιβάλλον τους σύμφωνα με τις μεταβαλλόμενες ανάγκες τους.

Το ίδιο ισχύει και για τις εργασιακές στρατηγικές, οι οποίες συνδέονται συχνά με την οικογένεια. Πολλές από τις γυναίκες της έρευνας, προκειμένου να ελέγξουν τον καθημερινό τους χρόνο και συνδυάσουν την αμειβόμενη εργασία με τις οικογενειακές «υποχρεώσεις» τους, απασχολούνται ή έχουν απασχοληθεί για μεγάλο διάστημα με άτυπες και αδήλωτες μορφές εργασίας. Αυτό έχει να κάνει εν μέρει με την κυριαρχία των (πολύ) μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων στην οικονομία της πόλης και εν μέρει με την (ποσοτική και ποιοτική) ανεπάρκεια των τοπικών δημόσια παρεχόμενων υπηρεσιών φροντίδας, αλλά και τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας και εξουσίας στο σπίτι. Δεν είναι τυχαίο ότι η Σίσερ-Πάλκο, το εργοστάσιο που «έφυγε» τελευταίο από τα Πετράλωνα, απασχολούσε κυρίως γυναίκες της περιοχής, ένα εργατικό δυναμικό που με τη φθηνή εργασία του τού έδωσε το περιθώριο να αντισταθεί για πολλά χρόνια στους έντονους κλυδωνισμούς της οικονομίας και τις αυξανόμενες πιέσεις του παγκόσμιου ανταγωνισμού. Αυτό δείχνει καθαρά ότι οι εργασιακές στρατηγικές των γυναικών αποτελούν ταυτόχρονα και προϊόν και προϋπόθεση της αστικής αγοράς εργασίας.

Με έναν ανάλογο τρόπο, οι στρατηγικές που αφορούν στη φροντίδα της οικογένειας αποτελούν ταυτόχρονα προϊόν και προϋπόθεση του οικογενειοκε-

ντρικού μοντέλου του ελληνικού κράτους πρόνοιας. Βασισμένο στην επιδοματική πολιτική, το σύστημα αυτό αφήνει πολλές υπηρεσίες να καλύπτονται από την οικογένεια, πρακτικά από τις γυναίκες, η εργασία των οποίων θεωρείται ότι αποτελεί ένδειξη αγάπης και όχι πραγματική εργασία. Την ίδια στιγμή οι στρατηγικές αυτές συμβάλλουν στην επιβίωση των γυναικείων υποστηρικτικών κοινωνικών δικτύων στην περιοχή, η παρουσία των οποίων είναι έντονη από τα πρώτα χρόνια της ανάπτυξής της, όταν οι γυναίκες μοιράστηκαν τις δυσκολίες της επιβίωσης, κυρίως λόγω της έλλειψης βασικών εξυπηρετήσεων και υπηρεσιών, όπως οι παροχές νερού και ρεύματος. Από την άλλη μεριά, η ύπαρξη των δικτύων αυτών έχει μειώσει τη δύναμη των συλλογικών κινητοποιήσεων/δράσεων για αιτήματα που αφορούν στις υποδομές και τις παροχές φροντίδας, οι οποίες είναι ιδιαίτερα ανεπαρκείς στα Πετράλωνα, όπως και σε άλλες γειτονίες των ελληνικών πόλεων.

Οι στρατηγικές αυτές είναι έμφυλα, γεωγραφικά και ιστορικά προσδιορισμένες, καθώς συσχετίζονται με τις έμφυλες θεσμικές πρακτικές και την έμφυλη συγκρότηση μιας συγκεκριμένης, χωροχρονικά και πολιτισμικά, δομημένης κοινωνίας. Ορισμένες στρατηγικές παραμένουν σταθερές, ακόμα και όταν μεταβάλλονται οι «αντικειμενικές» συνθήκες της ύπαρξής τους, ενώ άλλες μετασηματίζονται ή αντικαθίστανται από καινούργιες. Οι τελευταίες διαμορφώνονται σε σχέση με τις αλλαγές που συντελούνται σε ευρύτερη γεωγραφική κλίμακα, όπως αυτές που είναι άμεσα συσχετισμένες με την αναδιάρθρωση της παγκόσμιας οικονομίας, την κυριαρχία των νεοφιλελεύθερων πολιτικών και τις διαδικασίες ανασυγκρότησης του ευρύτερου γεωγραφικού χώρου. Οι αλλαγές αυτές συμβάλλουν ταυτόχρονα στην αμφισβήτηση ή την αναπαραγωγή των τοπικών συστημάτων κουλτούρας και στον επανακαθορισμό ή τη διατήρηση συγκεκριμένων θεσμικών πρακτικών που συνδέονται άμεσα με τη διαδικασία συγκρότησης της πόλης.

Αντί επιλόγου

Από τα αρχικά στάδια της συγκρότησης των Πετραλώνων ως γειτονιάς οι εμπειρίες των γυναικών διαμορφώνονται, πρακτικά και συμβολικά, μέσα από την προσπάθειά τους να γεφυρώσουν τις διχοτομίες που αντιστοιχούν στο δίπολο δημόσιο/ιδιωτικό και τον αγώνα τους να αλλάξουν στην περιοχή ό,τι δεν ανταποκρίνεται στις μεταβαλλόμενες προτεραιότητές τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι από την περίοδο του μεσοπολέμου (όταν τα Πετράλωνα αρχίζουν να συγκροτούνται ως γειτονιά) μέχρι τις αρχές του 21ού αιώνα οι ζωές και οι ταυτότητες των γυναικών που εγκαταστάθηκαν στα Πετράλωνα έχουν αλλάξει με πολλούς τρόπους. Το 1922 τις είδαμε να διεκδικούν το δικαίωμα της πρόσβασής τους στο δημόσιο χώρο, δουλεύοντας έξω από το σπίτι, ακολουθώντας το παράδειγμα των γυναικών προσφύγων, ενώ από τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα βλέπουμε ότι οι δυνατότητες συμμετοχής τους στη δημόσια ζωή της πόλης διευρύνονται διαρκώς, μέσα από δραστηριότητες που συνδέονται περισσότερο με την αμειβόμενη εργασία και την εκπαίδευση και λιγότερο με την αναψυχή και τη συμμετοχή στα «κοινά». Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τον επαναπροσδιορισμό και την ανασυγκρότηση των ταυτοτήτων των γυναικών και των ανδρών, των σχέσεων μεταξύ τους και του αστικού περιβάλλοντος του οποίου αποτελούν τμήμα.

Η γειτονιά των Πετραλώνων, όπως και κάθε γειτονιά, είναι κόμβος όπου διασταυρώνονται «συνεχώς μεταβαλλόμενοι αστερισμοί διαδρομών» (Massey 2005: 151). Είναι μια σημαντική χωροκοινωνική κλίμακα, ένας «τόπος» που εί-

ναι με πολλούς τρόπους ανοιχτός και προσωρινός, παρά οριοθετημένος και σταθερός. Αυτό το είδος του τόπου είναι ανοιχτό σε διεκδικήσεις και σε διαφορετικές αναγνώσεις από άτομα και ομάδες που έχουν διαφορετικές εμπειρίες και προβληματισμούς. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη του τόπου, οι περισσότεροι τόποι, και η γειτονιά των Πετράλων ως τέτοιος, είναι τόποι συνάντησης των ιστοριών πολλαπλών πολιτισμικών ομάδων, καθώς «ακόμα και οι πρώτοι κάτοικοι από κάπου αλλού έχουν έρθει» (Massey 1998: 171).

Οι αφηγήσεις ζωής των γυναικών περιγράφουν τις εφήμερες μικρές καθημερινές ιστορίες που δεν γίνονται ποτέ Ιστορία. Οι ιστορίες αυτές όμως αποκαλύπτουν τη δυναμική διαδικασία σύμφωνα με την οποία οι χωροκοινωνικές πρακτικές και τα νοήματα των γυναικών και των ανδρών αλληλοδιαπλέκονται και αλληλεπιδρούν με ποικίλους χωροκοινωνικούς «κανονισμούς», με τους οποίους οι γυναίκες, όπως και οι άνδρες, εμπλέκονται στις καθημερινές τους ρουτίνες, φανερώνοντας έτσι την αμοιβαία συγκρότηση του φύλου με τον αστικό χώρο.

Το να εστιάζεις στην καθημερινή ζωή και να ξεκινάς από τις καθημερινές ιστορίες των γυναικών είναι μία συνειδητή επιλογή, η οποία προσπαθεί να δώσει δημόσια το λόγο σε αγνοημένες πλευρές της αστικής εμπειρίας. Αυτή είναι μια φεμινιστική προσέγγιση, που δεν συμεριζείται τους «αντικειμενικούς» και «οικουμενικούς» ισχυρισμούς άλλων προσεγγίσεων, καθώς αποδέχεται την «τοποθέτηση» και τη μερικότητά της, ενώ απαιτεί συνεχή εγρήγορση και αγώνα από ένα αναστοχαστικό υποκείμενο που, αναγνωρίζοντας τη δική του μεσολάβηση στο τελικό γνωστικό αποτέλεσμα και τα όρια που τίθενται μέσω της μεσολάβησης αυτής, προσπαθεί να ισορροπήσει ανάμεσα στις εσωτερικές του ενοράσεις και τη διαλογικά ορθολογική σκέψη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Baïou, Nt. (2000), «Πόλη και πολίτες. Η καθημερινή ζωή και το δικαίωμα στην πόλη», στο Μοδινός, Μ., Ευθυμόπουλος, Η. (επιμ.), *Βιώσιμη πόλη*, Αθήνα: Στοχαστής / ΔΙΠΕ.
- Baïou, Nt., Gregson, N., Simonsen, K. (2003), «Πέρα από την αντιπαράθεση οικονομίας-κουλτούρας στην ευρωπαϊκή συζήτηση για το χώρο», *Γεωγραφίες*, 4: 9-29.
- Baïou, Nt., Χατζημηχάλης, Κ. (1997), *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς. Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*, Αθήνα: Εξάντας.
- Βαρίκα Ε. (1985), «Αδρατη εργασία και επιδεικτική κατανάλωση, Δίχως ρολόι, ούτε μισθό – Εικόνες και πραγματικότητα των γυναικών των μεσαίων στρωμάτων στην Αθήνα (1833-1870)», στο *Νεοελληνική πόλη, οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, τόμ. Α', σ. 155-166.
- Bordo, S. (1990), «Feminism, Postmodernism and Gender Scepticism», στο Nicholson, N. J. (επιμ.), *Feminism / Postmodernism*, London: Routledge, σ. 133-156.
- Bourdieu, P. (1990), *The Logic of Practice*, Cambridge: Polity Press (α' έκδ. στα γαλλικά 1980).
- Bourdieu, P. (1996), *Η ανδρική κυριαρχία*, Αθήνα: Δελφίνι.
- Coletti, L. (1982), *Οι ιδεολογίες από το '68 μέχρι σήμερα*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- De Lauretis, T. (1986), *Feminist Studies / Critical Studies*, Bloomington: Indiana University Press.
- Dyck, I. (2005), «Feminist Geography, the "Everyday", and Local-Global Relations: Hidden Spaces of Place-Making», Suzanne Mackenzie Memorial Lecture, *The Canadian Geographer / Le Géographe canadien*, 49(3): 233-243.
- Haraway, D. J. (1991), *Simians, Cyborgs and Women. The Reinvention of Nature*, London: Free Association Books.
- Harding, S. (1987), «Is There a Feminist Method?», στο Harding, S. (επιμ.), *Feminism and Methodology: Social Science Issues*, Bloomington / Indianapolis: Indiana University Press / Open University Press, σ. 1-14.
- Heidegger, M. (1978), *Είναι και χρόνος*, Αθήνα: Δωδώνη, τόμ. Α'.

- Heidegger, M. (1985), *Είναι και χρόνος*, Αθήνα: Δωδώνη, τόμ. Β'.
- Henderson, K. A., Bialeschi, M. D., Shaw, S., Freysinger, V. J. (1989), *A Leisure of One's Own: A Feminist Perspective on Women's Leisure*, State College, PA: Venture.
- Hudson, R. (2000), *Production, Places and Environment: Changing Perspectives in Economic Geography*, London: Prentice Hall.
- Jackson, P. (1989), *Maps of Meaning*, London: Unwin Hyman.
- Jackson, P., Thrift, N. (1995), «Geographies of Consumption», στο Miller, D. (επιμ.), *Acknowledging Consumption*, London: Routledge.
- Keller, E. F. (1985), *Reflections on Gender and Science*, New Haven, CT: Yale University Press.
- Kollontai, A. (1975), *Οικονομική και σεξουαλική απελευθέρωση της γυναίκας*, Αθήνα: Πύλη.
- Kollontai, A. (1977), «Marriage and Everyday Life», στο *Selected Writings*, μτφρ.-εισαγ. Aix Holt, Allison & Busby.
- Λεοντίδου, Λ. (1989), *Πόλεις της σιωπής: εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά 1909-1940*, Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.
- Lefebvre, H. (1977), *Το δικαίωμα στην πόλη*, Αθήνα: Παπαζήσης (α' έκδ. στα γαλλικά 1968).
- Lefebvre, H. (1985), *Η κοινωνιολογία του Μαρξ*, Αθήνα: Gutenberg (α' έκδ. στα γαλλικά 1966).
- Lefebvre, H. (1989), *Η εποχή της περιφρόνησης*, Αθήνα: Ύψιλον (α' έκδ. στα γαλλικά 1975).
- Lefebvre, H. (1990), *Everyday Life in the Modern World*, New Brunswick, NJ: Transaction Publishers (α' έκδ. στα γαλλικά 1968).
- Lefebvre, H. (1991α), *Critique of Everyday Life*, London / New York: Verso (α' έκδ. στα γαλλικά 1947).
- Lefebvre, H. (1991β), *The Production of Space*, Oxford: Blackwell.
- Little, J., Peake, L., Richardson, P. (επιμ.) (1988), *Women in Cities. Gender and the Urban Environment*, London: Macmillan.
- Mackenzie, S. (1989), «Women in the City», στο Peet, R., Thrift, N. (επιμ.), *New Models in Geography*, τόμ. Β', London: Unwin Hyman.
- Massey, D. (1998), *Space, Place and Gender*, Oxford: Polity Press / Blackwell (α' έκδ. 1994).
- Massey, D. (2005), *For Space*, Oxford: Sage.
- Μαυρίδης, Η. (2004), «Η έννοια της καθημερινότητας στην κοινωνική θεωρία», *Επιθεώρηση των Κοινωνικών Ερευνών*, 114: 27-59.
- Μαυρίδου, Μ. (1987), *Η συγκυριακή ανάπτυξη μιας περιφερειακής συνοικίας: Νέα Λιάσια. Πολεοδομικές και κοινωνικές επιπτώσεις από τη διαμόρφωση αστικής γαιοπροσόδου μέσω της αυθαίρετης εκτός σχεδίου δόμησης*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. ΕΜΠ.
- Mingione, E. (1991), *Fragmented Societies*, Oxford: Basil Blackwell.
- Rantalaiho, L., Heiskasen, T. (1997), *Gendered Practices in Working Life*, New York: St. Martin's Press.
- Reeves, D. (1996), «Women Shopping», στο Booth, C., Darke, J., Yeandle, J. (επιμ.), *Changing Places. Women's Lives in the City*, London: P. Chapman, σ. 128-141.
- Roberts, J. (2003), *Σχετικά με τη φιλοσοφία της καθημερινής ζωής*, Αθήνα: Futura.
- Rose, G. (1993), *Feminism and Geography. The Limits of Geographical Knowledge*, Cambridge: Polity Press / Blackwell.
- Σβορώνος, Ν. (1976), *Επισκόπηση της νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Scott, J. W. (1999), *Gender and the Politics of History*, New York: Columbia University Press.
- Simonsen, K. (1997), «Modernity, Community or a Diversity of Ways of Life: A Discussion of Urban Everyday Life», στο Kalltrop, O., Elander, I., Ericsson, O., Franzen, M. (επιμ.), *Cities of Transformation - Transformation of Cities. Social and Symbolic Change of Urban Space*, Avebury: Aldershot, σ. 162-183.
- Simonsen, K., Vaiou, D. (1996), «Women's Lives and the Making of the City: Experiences from the "North" and "South" of Europe», *International Journal of Urban and Regional Research*, 20(3): 446-465.
- Smith, D. (1987), *The Everyday World as Problematic: A Feminist Sociology*, Chicago: North-eastern University Press.
- Vaiou, D. (1990), *Gender Relations in Urban Development. An Alternative Framework of Analysis of Athens, Greece*, διδακτορική διατριβή, University College, London.
- Vaiou, D. (1992), «Gender Divisions in Urban Space: Beyond the Rigidities of Dualist Classifications», *Antipode*, 24(4): 247-262.
- Wilson, E. (1991), *The Sphinx of the City*, London: Vigaros Press.
- Χατζημιχάλης, Κ. (2002), «Η Ολυμπιάδα του '96 και οι ελληνικές Περιφέρειες», στο *Γεωγραφία, ανάπτυξη και πολιτική*, Αθήνα: Πολίτης, σ. 31-40 (α' δημοσίευση άρθρου: 1990).